

‘Heel Euroop zal zich terstond vereenen’

Europa in de Nederlandse Waterlooliteratuur

JANNEKE WEIJERMARS

‘All of Europe will soon unite’. Europe in Dutch Waterloo literature.

Throughout the centuries, the self-image of Europe and Europeans has been subject to change, and different opinions on this matter have existed simultaneously. Nevertheless, the Battle of Waterloo has offered a communal point of reference in European consciousness for both his supporters and opponents. Waterloo rocked Europe to its foundations and it was by far the largest battle ever fought on the Low Countries’ soil. The battle immediately attained mythical status and European artists of diverse tempers, such as Victor Hugo, Willem Bilderdijk, Walter Scott and Multatuli have contributed to its remembrance. This article aims to investigate the Waterloo literature of the Low Countries from a European perspective, and to analyze the literary representation of European characters, stereotypes and self-images. This fragmented history of the Low Countries and their importance for the political stability of Western Europe presented an ideal environment in which European self-images could be expressed.

‘*Vantardise* is ’n leelyk gebrek’, zo schreef Multatuli in zijn *Ideën*. De schrijver hekelde daarin ‘de blufferige ophef dien wy maken van heldenmoed en verdere onvergelykelyke hoedanigheden onzer voorvaderen’.¹ Deze uitspraak kunnen we zien als een nadere duiding van zijn pesterige satire *De zegen Gods door Waterloo*, die in 1865 was verschenen. In deze tekst stak hij de draak met de vloed aan Waterloogedichten en -preken die het land bij de vijftigste verjaardag van de veldslag had overspoeld.² De ronkende retoriek, de overvloedige vaderlandsliefde waardoor talloze gelegenheidsdichters zich hadden laten meeslepen, de protestantse dweperigheid; Multatuli veegde er de vloer mee aan. Een zekere A.Z., wonend naast de beroemde handelaar in koffie op de Lauriergracht, laat hij in overdreven lyrische bewoordingen spreken over ‘de overwinning by Waterloo, waar Prins Willem de Groote van Oranje, met Godes hulp, ondanks zyn prille jeugd – ik bedoele: des prinsen prille jeugd – waar die prins, zegge ik, dien geweldenaar overwon’.³ En zo gaat het nog pagina’s

1 Multatuli, *Ideën* II (Amsterdam 1880) 132.

2 Multatuli, *De zegen Gods door Waterloo. Gemoedelijke opmerkingen van A.Z.* (Amsterdam 1865). Zie over deze publicatie bijvoorbeeld Dik van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Nijmegen 2002) 506-508.

3 Multatuli, *De zegen Gods door Waterloo*, 1.

verder. Ironisch genoeg zou *De zegen Gods door Waterloo* het bekendste werk worden uit de Nederlandse Waterlooliteratuur.

De veldslag deed in West-Europa tal van schrijvers naar de pen grijpen, onder wie een aantal literaire reuzen: Walter Scott schreef het beroemde dichtwerk *The field of Waterloo* (1815) en zijn reisverslag *Pauls letters to his kinsfolk* (1816),⁴ Robert Southey *The poet's pilgrimage to Waterloo* (1816), Lord Byron de derde zang van zijn gedicht *Childe Harold's pilgrimage* (1816),⁵ Stendhal zijn *La Chartreuse de Parme* (1839), Victor Hugo het vermaarde gedicht *L'Expiation* (1853) en het tiende hoofdstuk uit *Les Misérables* (1862).⁶ Ook in de Lage Landen schreven vermaarde auteurs over Waterloo: in het Noorden dichters als Vincent Loosjes en het echtpaar Bilderdijk; in het Zuiden Jan Frans Willems en Prudens van Duyse.⁷ Ondanks dit rijtje illustere schrijvers, stond het genre van de Waterlooliteratuur allerminst in hoog aanzien. Niet alleen Multatuli gaf de auteurs in 1865 de wind van voren, eerder was dat al in Engeland gebeurd, een jaar na de veldslag. Critici daar deden de gedichten en verhalen over Waterloo af als artificieel en passieloos.⁸ In een recensie uit 1816 van Southey's *The poet's pilgrimage to Waterloo* karakteriseerde de criticus de Engelse Waterlooliteratuur als 'loyalty devoid of affection, patriotism destitute of virtue, triumph without joy, and hope without confidence'.⁹

Dat neemt niet weg dat er met deze teksten iets bijzonders aan de hand is. Tot nu toe is de Europese Waterlooliteratuur slechts vanuit enkele invalshoeken gelezen en onderzocht: contemporaine critici bespraken de teksten overwegend vanuit esthetisch en vanuit nationaal, oftewel heroïsch perspectief. Academici doen en deden onderzoek naar Waterlooliteratuur in het kader van natievorming,¹⁰ en brachten de teksten daarnaast in verband met de romantiek – het idee van de Slag bij Waterloo als 'victory sublime'.¹¹ Toch hadden de gebeurtenissen in 1815 behalve nationale ook sterke Europese implicaties. De

4 Voor Walter Scott in relatie tot Waterloo, zie Philip Shaw, *Waterloo and the romantic imagination* (Hampshire/New York 2002) hoofdstuk 1.

5 Voor Byron, zie Carmen Lavin en Ian Donnachie (red.), *From Enlightenment to Romanticism II* (2004) 259-260 en Shaw, *Waterloo and the romantic imagination*, hoofdstuk 6.

6 Voor Victor Hugo, zie Maurice Descotes, *Victor Hugo et Waterloo* (Parijs 1984).

7 Katharina en Willem Bilderdijk schreven het sterk religieus gekleurde gedicht *Gedenkdag der zege van Waterloo* (1817); Vincent Loosjes 'De veldslag bij Waterloo' (1817); Jan Frans Willems het *Graf-schrift op den generaal J.B. Van Merlen* (1815); Prudens van Duyse schreef over Waterloo in onder meer 'De moeder te Waterloo' (1829), 'De grijsaard te Waterloo' (1830), de 'Hymne voor 't vaderland' (1855) en publiceerde in 1826 zijn *Waterloo kantate*.

8 Shaw, *Waterloo and the romantic imagination*, 29.

9 Recensie van Josiah Conder van *The poet's pilgrimage to Waterloo* van Robert Southey in de *Eclectic Review* (augustus 1816), hier geciteerd uit Shaw, *Waterloo and the romantic imagination*, 29.

10 Bijvoorbeeld in Linda Colley, *Britons. Forging the nation 1707-1837* (New Haven/London 2009) 376; Christopher Clarck, 'The wars of liberation in Prussian memory. Reflections on the memorialization of war in early nineteenth-century Germany', *The Journal of Modern History* 3 (1996) 550-576; Elisa Renee Milkes, *A battle's legacy. Waterloo in nineteenth-century Britain* (New Haven 2002); Kevin Pryor, *The mobilization of memory. The battle of Waterloo in German and British memory, 1815-1915* (ongepubliceerde masterscriptie, Southern Illinois University Carbondale 2010) (zie <http://opencui.lib.siu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1319&context=theses>, geraadpleegd op 28 januari 2016).

11 Dat laatste gebeurt het meest uitvoerig in Shaw, *Waterloo and the romantic imagination*.

historicus Adam Zamoyski suggereert zelfs dat deze op langere termijn hebben geleid tot de oprichting van de Europese Unie in 1992.¹² Een gemeenschappelijke geschiedenis, of het idee dat er zo'n geschiedenis bestaat, is een voorwaarde voor de constructie van een Europese identiteit.¹³ Dat er op het slagveld iets gebeurde wat voor heel Europa van belang was, maakt het legitiem om de Waterlooliteratuur ook vanuit een Europees perspectief te bestuderen. Het doel van dit artikel is dan ook om de literaire representatie van Europa in de Nederlandstalige Waterlooliteratuur te onderzoeken. Niet om te bepalen in hoeverre er in de Lage Landen sprake was van een gedeeld Europees bewustzijn of een gemeenschappelijke Europese identiteit, want daarvoor is breder onderzoek nodig. Wel wil dit onderzoek een begin maken met het structureel interpreteren en analyseren van de culturele connotaties, associaties en representaties van noties als 'Europa' en 'Europees' in de Nederlandstalige (Waterloo)literatuur. Deze representaties zijn het product van de verbeelding. Het gaat er dus niet om te bepalen of deze beelden kloppen, maar dit onderzoek wil nagaan hoe zo'n zelfbeeld, ofwel *auto-image*, tot stand komt, en welke van die beelden dominant of invloedrijk waren in de Lage Landen na Waterloo.

Zelfbeelden van Europa

Het moge duidelijk zijn dat dit onderzoek is geworteld in het domein van de imagologie, het specialisme dat culturele representaties, waaronder literaire teksten, analyseert op hun beeldvorming over volkeren, culturen en samenlevingen. In imagologische studies wordt echter veelal het nationale perspectief gekozen.¹⁴ Hoewel er op het gebied van Europese herinneringscultuur de laatste jaren heel wat gepubliceerd is, blijft het onderzoek naar de culturele representatie van Europa daar wat bij achter.¹⁵ Zo staan er in het handboek *Imagology* van Manfred Beller en Joep Leerssen uit 2007 wel lemma's over Afrika, Amerika, en over Arabieren, maar geen over Europa.

12 Adam Zamoyski, *De ondergang van Napoleon en het Congres van Wenen* (Amsterdam 2008) 7.

13 Miroslav Hroch, 'Zwischen nationaler und europäischer Identität', in: Pim den Boer, Heinz Duchhardt, Georg Kreis & Wolfgang Schmale (red.), *Europäische Erinnerungsorte 1* (München 2012) 75-88, te raadplegen via <http://www.lipa.cz/doc/31/04.pdf>, aldaar pagina 6.

14 Zie bijvoorbeeld het themanummer over imagologie van *Literatuur zonder leeftijd* 96 (2015) en de lemma's uit het handboek van Manfred Beller en Joep Leerssen (red.), *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey* (Amsterdam 2007).

15 Met name Pim den Boer e.a. (red.), *Europäische Erinnerungsorte I-III* (München 2012), en wat betreft de Europese herinnering aan Waterloo: Pierre Couvreur en Marcel Watelet (red.), *Waterloo. Lien de mémoire Européenne (1815-2000)* (Louvain-la-Neuve 2000) en Marcel Watelet e.a. (red.), *Waterloo. Monuments et représentations de mémoires européennes (1792-2001)* (Louvain-la-Neuve 2003). Europa wordt natuurlijk wel vanuit de imagologie belicht in het boek *Spiegelpaleis Europa. Europese cultuur als mythe en beeldvorming* (Nijmegen 2011) van Joep Leerssen. Aanzetten tot een imagologische benadering van Europa zijn ook te vinden in bijvoorbeeld Lotte Jensen, 'Visions of Europe. Contrasts and combinations of national and European identities in literary representations of the Peace of Utrecht (1713)', in: Renger E. de Bruin e.a. (red.), *Performances of Peace. Utrecht 1713* (Leiden/Boston 2015) 159-178.

De Waterlooliteratuur die in dit onderzoek centraal staat, bestaat uit gedichten, romans, cantates, toneelstukken, kinderboeken, preken en liedjes die verwijzen naar de Slag bij Waterloo en die geschreven of gepubliceerd zijn in Nederland en Vlaanderen in de periode 1815-1915. Dat eindpunt is gekozen omdat de start van de Eerste Wereldoorlog de productie van Waterlooliteratuur sterk reduceerde. Het gaat hier om ruim honderd teksten; pieken in de productie liggen vanzelfsprekend in 1815-1816, de eerste jaren na de slag, in 1826 vanwege de oprichting van het Waterloomonument 'de Leeuw van Waterloo', en in het herdenkingsjaar 1865.

Om verschillende redenen is dit corpus bij uitstek geschikt om de culturele representatie van Europa te analyseren. Ten eerste was de Slag bij Waterloo de grootste veldslag die ooit op Nederlandse bodem is uitgevochten en markeerde deze de definitieve ondergang van Napoleon. Met andere woorden: het was *hier* dat Europa op zijn grondvesten schudde. Ten tweede gaat het hier om een oorlog – een gebeurtenis die noodzakelijkerwijs een confrontatie teweeg brengt en die mensen ertoe aanzet zichzelf te definiëren. Het zelfbeeld wordt dan immers gecontrasteerd met een vijandige 'ander' – Napoleon, in dit geval. Een fundamentele reflex in en na oorlogstijd is de creatie van mythes en helden, die het zelfbeeld bevestigen en die kunnen dienen als rolmodel. De relatie tussen oorlog en natievorming is de laatste jaren talloze keren onderwerp geweest van studies in het domein van de geschiedschrijving en de literatuurwetenschap.¹⁶ Doordat deze studies zich toelagden op de culturele representatie van het nationale, zijn andere representaties – waaronder de Europese – veel minder structureel in kaart gebracht. De literatuur waarin die Europese oorlog te Waterloo mythische vormen aannam, is uitermate bruikbaar om die nationale blik te verruimen.¹⁷ Bovendien, en dat is het derde argument, hadden de Europese grootmachten Engeland, Pruisen, Oostenrijk en Rusland in 1814 op het Congres van Wenen besloten dat de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden werden samengevoegd in één koninkrijk, het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, waarvan de Oranjenazaak Willem koning werd. De geografische en politieke positie van dat koninkrijk, te midden van de drie superstaten

16 Onder meer Hans-Martin Blitz, *Aus Liebe zum Vaterland. Die Deutsche Nation im 18. Jahrhundert* (Hamburg 2000); Joep Leerssen, "'Retro-fitting the past". Literary historicism between the Golden Spurs and Waterloo' in: Hugh Dunthorne en Michael Wintle (red.), *The historical imagination in nineteenth-century Britain and the Low Countries* (Leiden/Boston 2012) 113-131; Lotte Jensen, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2008) en *Verzet tegen Napoleon* (Nijmegen 2013); Judith Pollmann, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands, 1520-1635* (Oxford 2011); Cornelis van der Haven, 'Patriotism and bellicism in German and Dutch epics of the Enlightenment', *Arcadia* 1 (2012) 54-77; Colley, *Britons* (New Haven/London 2009).

17 Deze deur is al eerder opgezet door onder anderen Gerard Delanty (1995) *Inventing Europe. Idea, identity, reality* (Basingstoke 1995); Thomas J. Misa en Johan Schot, 'Inventing Europe. Technology and the hidden integration of Europe', *History and Technology* 1 (2005) 1-21; Andreas Musolff, 'Political imagery of Europe. A house without exit doors?', *Journal of multilingual and multicultural development* 3 (2005) 216-229; Bo Stråth (red.), *Europe and the other and Europe as the other* (Brussel 2010).

Frankrijk, Pruisen en Engeland, doet vermoeden dat de Waterlooliteratuur uit Nederland en Vlaanderen blijk geeft van de noodzaak van Europese stabiliteit en samenwerking.

Het laatste argument voor die Europese benadering van de Waterlooliteratuur komt voort uit de ontwikkelingen binnen dat Verenigd Koninkrijk der Nederlanden zelf. Voor koning Willem I kwam de Slag bij Waterloo als een geschenk uit de hemel, daar zijn regering – vooral in de Zuidelijke Nederlanden – met nogal wat tegenwerking te maken had.¹⁸ Verschillende ingrediënten zorgden ervoor dat de Slag bij Waterloo een enorme natievormende en verzoenende potentie kreeg, waardoor Willems politieke problemen naar de achtergrond hadden kunnen verdwijnen: de slag had op eigen grondgebied plaatsgevonden, er was bovendien gewonnen, er was een gemeenschappelijke vijand verslagen en het Nederlandse leger had actief deelgenomen aan de gevechten. Een deel van de Belgen had zich bij het Noordelijke leger aangesloten, zodat Noord en Zuid ‘verbroederd’ leken in de strijd en schouder aan schouder het nieuwe koninkrijk hadden verdedigd. En niet onbelangrijk: de prins van Oranje vervulde een heldenrol, vanwege zijn prestaties bij de Slag bij Quatre-Bras, twee dagen voor de beslissende slag, en de verwondingen die hij en zijn paard Wexy opliepen bij Waterloo. Dit alles droeg in hoge mate bij aan de Nederlandse mythevorming rond Waterloo, die erop gericht was de veldslag als glorieus startschot te beschouwen van de nieuwe natie.¹⁹ Dat die natie al in 1814 aan de vergadertafel van het Congres van Wenen tot stand was gekomen, werd in dit verhaal zorgvuldig buiten beschouwing gelaten.

Deze oorsprongsmythe resulteerde in een enorme productie van Waterlooliteratuur, waarvan het gedicht *De veldslag bij Waterloo* van Vincent Loosjes uit 1817 het meest toonaangevend werd, in die zin dat vele dichters zijn verbeelding van de gebeurtenissen navolgden.²⁰ Toch was dat nationaal vertoog al vanaf het begin problematisch.²¹ In Vlaanderen werd de Hollandse interpretatie van de veldslag in de literatuur maar heel beperkt verspreid, dichters richtten zich daar bijvoorbeeld meer op de eigen, regionale helden in plaats van op de prins van Oranje.²² Een aantal teksten uit de beginperiode benadrukt

18 Zie voor de oppositie in het Zuiden bijvoorbeeld mijn boek *Stiefbroeders. Zuid-Nederlandse letteren en natievorming onder Willem I, 1814-1834* (Hilversum 2012) deel II, hoofdstuk 1 & 3.

19 Weijermars, *Stiefbroeders*, deel II, hoofdstuk 2. Over de oorsprongsmythe van Waterloo, zie Matthijs Lok, ‘De cultuur van het vergeten onder Willem I’, in: Rik Vosters & Janneke Weijermars (red.), *Taal, cultuurbeleid en natievorming onder Willem I* (Brussel 2011) 61-86.

20 Janneke Weijermars, ‘De mythe van Waterloo. De Slag bij Waterloo in de Nederlandse literatuur’, in: Lotte Jensen & Nina Geerdink (red.), *Oorlogsliteratuur in de vroegmoderne tijd. Vorm, identiteit en herinnering* (Hilversum 2013) 183-197, aldaar 186-190.

21 Hoe de literatuur uit Noord en Zuid van die fragmentatie blijk gaf, heb ik beschreven in ‘De mythe van Waterloo’, 183-197 en in *Stiefbroeders*, deel II, hoofdstuk 2.

22 Een van die Zuidelijke helden was generaal Van Merlen uit Antwerpen, die stierf op het slagveld. Verschillende grafschriften zagen het licht, bijvoorbeeld die van Adriaan Jozef Stips, ‘Op het graf van den generaal Van Merlen’, *Antwerpschen Almanach* (1816) 27 en van Jan Frans Willems het *Grafschrift op den generaal J.B. Van Merlen* (Antwerpen 1815), dat in zowel in het Frans als in het Nederlands werd afgedrukt.

het hulpvaardige karakter van de Belgen, dat in de ogen van de auteurs sterk had bijgedragen aan de overwinning van de geallieerde legers.²³ Daarbij kwam nog dat het koninkrijk ook een Waalse bevolking omvatte die, evenals een deel van de Vlamingen, aan de zijde van Napoleon had gevochten. Bovendien viel het koninkrijk van Willem I in 1830 alweer uit elkaar, waarna de herinnering aan Waterloo zich verder differentieerde. Grofweg kunnen we daarna verschillende richtingen onderscheiden: voor aanhangers van de Vlaamse Beweging werd Waterloo het symbool voor loyaliteit aan het geallieerde leger en ook aan de Nederlandse kroon. Exemplarisch hiervoor zijn de teksten van Theodoor van Rijswijck en Prudens van Duyse.²⁴ De rattachisten, die een Waalse aansluiting bij Frankrijk beoogden, beschouwden Waterloo als een fatale historische vergissing. Het werk van Albert du Bois illustreert deze denkwijze, en dan met name zijn gedicht *La destruction du lion de Waterloo* uit 1907, waarin de schrijver pleit voor de vernietiging van het Nederlandse monument. De Nederlandse verbeelding van de gebeurtenissen was meer nationaal georiënteerd, en vormde zich rond het verhaal van de heldhaftige kroonprins, al was hier ook kritiek op, zoals onder andere de satire van Multatuli laat zien.²⁵ Kortom, de Slag bij Waterloo kon in de Lage Landen geen onverdeeld nationaal gevoel vertegenwoordigen.

Nu dringt zich de hypothese op dat juist deze gefragmenteerde geschiedenis van de Lage Landen, en de versnipperde verbeelding van de Slag bij Waterloo, in dit gebied meer ruimte hebben gecreëerd voor een transnationale, ofwel Europese verbeelding van de strijd, waarin ook plaats is voor de culturele representatie van Europa. Het aanbod van vertaalde Waterlooliteratuur in Nederland en Vlaanderen laat al een zekere ontvankelijkheid zien voor een Europees perspectief, want Waterlooteksten uit omliggende landen vonden hun weg naar de Nederlandse en Vlaamse markt. Deze werken werden naar het Nederlands vertaald, en dat gebeurde vaak ook snel nadat ze in de oorspronkelijke taal waren verschenen. In de Lage Landen stond men kennelijk open voor andere invalshoeken dan alleen de regionale of nationale herinnering aan de veldslag. Vooral het proza verscheen in vertaling; vertaalde poëzie is amper te vinden, wellicht vanwege de moeilijkheden met het vertalen van metrum en rijm.

De vertaalde Waterlooliteratuur bestaat dus grotendeels uit al dan niet gefictionaliseerde getuigenissen (brieven, dagboeken), bijvoorbeeld Messchaerts

23 Dit is bijvoorbeeld te lezen in J.A.F. Pauwels, *De Belgen* (Antwerpen 1815). De Maetschappij der Verzaemde Kunstminnaren te Roeselare organiseerde een dichtwedstrijd rond het thema 'De Menschlievendheid der Belgen na den Slag van Waterloo', waarin de zorg voor de gewonden en gevallen centraal stond. De prijswinnende gedichten werden uitgegeven onder de titel *Verzaemeling der bezonderste dicht-werken op het voorwerp: De beschouwing van 't Slagveld van Waterloo naer den 18 july 1815, en de menschlievendheid der Belgen* (Roeselare 1816).

24 Voor het werk van Van Duyse, zie noot 7. Theodoor van Rijswijck schreef over 'De dood van Generaal van Merlen, op het slagveld van Waterloo'; in 1840 schreef hij een 'Uitboezeming by den Voorstel door Frankryk aen Belgie gedaen ter slegting van den Leeuw van Waterloo', beide gepubliceerd in de *Volledige werken* II. Ed. Jozef Staes (Antwerpen 1884) 92-108 en 263-265.

25 Ook Carel Vosmaer bekritiseerde de Waterlooliteratuur van 1865. Hij deed dat onder het pseudoniem Flanor, 'Vlugmaren', *De Nederlandsche Spectator* 23 (1865) 182-183.

vertaling van *Pauls letters to his kinsfolk* (1816), ofwel *Pauls brieven in 1815, van de velden van Waterloo en Quatre Bras tot Parijs, geschreven aan zijne vrienden* van Walter Scott. Dit werk verscheen in Amsterdam, een jaar na de oorspronkelijke uitgave. Scotts verbeelding van historische gebeurtenissen als in Waterloo had veel succes in Nederland. In 1834 verscheen een anoniem bundeltje getiteld *Waterloo. Verhalen en krijgsbedrijven*, met daarin fictieve getuigenissen uit het Engels vertaald, waarin de vertaler in het voorwoord expliciet verwijst naar de populariteit van het werk van de Schot – en trouwens ook naar de kritiek die Scotts werk in Nederland had gekregen.²⁶ Waterlooliteratuur van Franse auteurs werd eveneens vertaald naar het Nederlands: Victor Hugo, met het bekende tweede deel van *Les Misérables (De Ellendigen)* in 1862, dat direct vertaald werd en talloze herdrukken kende in Noord en Zuid.²⁷ Ook zijn beroemde Waterloedicht *L'Expiation (De Boete)* uit 1853 vond zijn weg naar de Lage Landen.²⁸ Ander Waterlooproza werd bij mijn weten pas in de twintigste eeuw vertaald: Karl May's *Der Weg nach Waterloo* verscheen in 1966 in het Nederlands; Stendhals *La chartreuse de Parme* (1839) werd recent nog heruitgegeven met een voorwoord van Arnon Grunberg (2009); Chateaubriands *Mémoires d'Outre-tombe* (gecompleteerd in 1841) verscheen in 2000 opnieuw in Nederlandse vertaling.

Europa's gemeenschapszin

De literaire representatie van Europa laat zich allereerst herkennen door de nadruk op de Europese samenwerking. De vele verwijzingen naar de geallieerde troepen in de Nederlandse en Vlaamse teksten laten zien dat auteurs zich ervan bewust waren dat de Lage Landen de veldslag nooit hadden kunnen winnen zonder de hulp van anderen, en ook dat alleen de onderlinge samenwerking een stabiel en welvarend Europa kon garanderen. Die verwijzingen vinden we in het gehele corpus. De Antwerpse gelegenheidsdichter Adriaan Jozef Stips schreef bijvoorbeeld al in 1815 een klein gedichtje in de *Antwerpse Almanak tot Nut en Vermaak* waarin hij het partnerschap van drie Waterloohelden Wellington, Blücher en Von Bülow roemde.²⁹ In 1865 dichtte de Vlaamse liberaal

26 De vertaler beschrijft in datzelfde voorwoord de Slag bij Waterloo als een 'voor geheel Europa zoo gewichtige gebeurtenis' (*Verhalen en krijgsbedrijven* (Amsterdam 1834) ii).

27 Bijvoorbeeld de vertaling van Calisch (Rotterdam 1862), de toneelbewerking van De Haan (Amsterdam 1873), (gedeeltelijke) weergaven in het blad *De echo* (s.l. 1895) en het blad *Onze leestafel* 69 (Antwerpen 1918).

28 Het bekendste fragment uit *L'Expiation* zijn de verzen 'Waterloo! Waterloo! Waterloo! Morne plaine! / Comme une onde qui bout dans une urne trop pleine. / Dans ton cirque de bois, de coteaux, de vallons, / La pâle mort mêlait les sombres bataillons'. Koen Stassijns vertaalde deze verzen recent nog in zijn bundel *De mooiste van Victor Hugo* (Tielt 2008) met 'Waterloo! Waterloo! Waterloo! treurig veld! / Zoals een golf in een te volle urne welt, / Is in je bos, je dalen, heuvels af en aan / De dood in trieste regimenten opgegaan'.

29 Adriaan Jozef Stips, 'Op Wellington, Blucher en Bulow', *Antwepischen Almanach van Nut en*

Julius de Geyter over de samenwerking en het verbindende aspect van oorlog, dat wederzijdse taalproblemen deed vergeten:

O! Legioenen zijn als uit den grond gerezen;
 Tien volkren staan bijeen, geharnast in het staal;
 Verstaan ze elkander niet, hunne oogen laten 't lezen:
 “Het veld van Waterloo zal hem een grafkuil wezen!”
 En als de wraak in 't oog, zoo krachtig spreekt geen taal.³⁰

Eenheid en solidariteit binnen Europa na Waterloo is ook beschreven in het stichtelijke jeugdboek van de Hollander Van Lummel, bijvoorbeeld in dit fragment, waarin hij ook de Europese toekomst ter sprake brengt:

De toekomst van Europa scheen nu voor het vervolg verzekerd. De vorsten van Europa hadden geleerd, dat ze alleen door onderlinge vriendschap sterk waren tegen over een volk, dat het er bestendig op scheen toe te leggen om de beheerscher van Europa te zijn.³¹

Waterlooveteraan Jan Bastiaan Christemeijer, die deel had uitgemaakt van de Hollandse troepen tijdens de slag bij Waterloo, schreef ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van de veldslag:

't Was dáár, dat, vóór nu vijftig jaren,
 Weêr Neêrland's dapper leger stond,
 Vereenigd toen in strijdverbond
 Met Britsche en Duitsche krijg'renscharen,
 Die, aangevoerd door Wellington,
 Ten veld slagvaardig opgetreden,
 Voor volkenregt en vrijheid streden,
 In tweekamp met Napoleon.³²

Eenheid, solidariteit, slagvaardigheid en onderlinge vriendschap tussen de verschillende naties, maakte dat Europa klaar was voor een stabiele toekomst, waarin vrijheid gewaarborgd was. Vertrekkend vanuit het perspectief van de natie, komt men meestal pas in tweede instantie uit bij de verbeelding van Europa. Die Europese representatie ontwikkelt zich dus trapsgewijs, zoals ook hier, in een kamerspel van een auteur die zich ‘Taco’ noemt:

Vermaek (Antwerpen 1816), 27.

³⁰ Het gedicht werd voor het eerst gepubliceerd in 1865, maar werd ten minste twaalf keer herdrukt: Julius de Geyter, *Zuid-Nederland eene halve eeuw na Waterloo*. Twaalfde druk (Antwerpen 1878) 8. De aanhef van de twee liederen die volgen op het gedicht drukken evenzelfde gemeenschapszin uit: “Ons heilig Vaderland!” zoo juichen allen, allen / Germaan, en Brit, en Rus [...]’ (10) en ‘En thans Europa, thans! Dier vaadren eigen zonen / Bestrooien 't slagveld niet met immortellenkronen’ (11).

³¹ H.J. van Lummel, *Waterloo-dag voor jonge lieden* (Utrecht 1865) 61.

³² J.B. Christemeijer, *Bij een avond-bezoek op 18 junij van het Slagveld van Waterloo. Dichterlijke herinnering* (Utrecht 1865) 4.

Maar Neerland, heel Euroop zal zich terstond vereenen
 Elk zal zijn kracht, zijn arm, zijn goed, zijn leven leenen
 Tot redding van zijn land.

[...]

Wij roemen op den eendrachtszin, die in ons midden leeft.
 Heeft onze *hemel* minder vuur, de *grond* hier geen metaal,
 Ons klopt het *harte* warm en wel, ons is de *vuist* van staal.³³

Europese helden

Die ‘getrapte’ representatie zien we ook waar het gaat om de constructie van Europese helden. In processen van natievorming en het scheppen van een zelfbeeld zijn helden nodig, die verbondenheid creëren en als voorbeeld kunnen dienen voor goed burgerschap en vaderlandsliefde.³⁴ In een transnationale ofwel Europese context, zo stelt Miroslav Hroch in zijn artikel over de discrepanties tussen nationale en Europese identiteit, zou er eveneens een transitie moeten plaatsvinden van een nationale naar een internationale representatie.³⁵ De nationale Nederlandse held van Waterloo was onmiskenbaar kroonprins Willem, maar in de Waterlooliteratuur moest hij zijn podium delen met Wellington, Blücher en Von Bülow en in zekere zin ook met Napoleon, die voor sommigen ook na zijn nederlaag een held was gebleven, of geworden – bijvoorbeeld in Wallonië. In de Waterlooliteratuur komt die transformatie van nationale naar Europese held goed naar voren, om het simpele feit dat al die helden veelvuldig genoemd en geprezen worden. Eerdere fragmenten lieten dat al zien. Vooral op het toneel en in de jeugdliteratuur speelden deze helden een grote rol, zo ook in het kinderboek van een zekere Van Albada uit 1865, waarin een grootvader aan zijn kleinzoon vertelt over zijn ervaringen op het slagveld. Grootvader prent de jongen in dat hij altijd met eerbied over mannen als Wellington en Blücher zal spreken en de kleinzoon moet hem beloven dat hij zal waken over opa’s Waterloomedaille, die hangt te midden van de portretten van Wellington, Blücher en de prins van Oranje.³⁶ Datzelfde vinden we ook in het berijmde toneelstuk van Cornelis Boon uit datzelfde jaar, waarin burgemeesterszoon Eduard en student Ferdinand in het dorpscafé over Waterloo discussiëren:

33 Taco, *Mirt en lauweren. Kamerspel, ter herinnering aan den slag bij Waterloo vervaardigd* (Gorinchem 1865) 14, 34.

34 Raul Calzoni, ‘Hero’, in: Beller en Leerssen, *Imagology*, 332-333; Jensen, *De verbeerlijking van het verleden*, 9-12.

35 Hroch 2012, 11-14. Pieter Steinz beschreef de Europese literaire helden in *Macbeth heeft echt geleefd. Een reis door Europa in de voetsporen van 16 literaire helden* (Amsterdam 2011), dat in 2014 werd herdrukt onder de titel *Dracula heeft echt geleefd*.

36 B.L. van Albada, *De oude dragonder. Geschiedkundige beschrijving van den Slag van Waterloo, hoofdzakelijk voor de Nederlandsche schooljeugd* (Oosterwolde 1865) 17, 20.

Maar nevens Wellington kan men ook mannen noemen
 Op wier beleid en trouw niet minder valt te roemen,
 Die hem ter zijde staan, of, onder zijn bevel
 Zijn kracht en sterkte zijn. – Gij kent toch Blücher wel,
 Der Pruisen grijzen held, die van zijn moed deed blijken
 En 't Fransche leger door zijn dapperheid deed wijken
 Reeds al des keizers roem heeft door zijn roem verdoofd?
 En Brunswijks hertog, die, door 't edelst vuur gedreven,
 Aan 't hoofd zijns dapp' ren volks, zich zelf den roem wil geven
 Te strijden voor het regt, de vrijheid en 't behoud
 Van wat de Hemel zelf den vorst heeft toevertrouwd?³⁷

Hiervandaan kunnen we de vraag stellen waar deze Europese helden dan precies voor stonden en op welke manier hun daden een voorbeeld konden zijn voor lezers. In deze fragmenten roemen de schrijvers de Waterloohelden vanwege hun inzicht ('beleid'), trouw, dapperheid, kracht en gedrevenheid – typering die natuurlijk sterk doen denken aan het nationale discours rond heldenverering.

Een aspect dat onlosmakelijk met de constructie van Europese zelfbeelden verbonden is en dat ook in de Waterlooliteratuur sterk naar voren komt, is religie.³⁸ De Europese helden van Waterloo worden niet zo zeer als bijzonder godvruchtig voorgesteld, maar God zelf wordt door veel auteurs wel als de onbetwistbare held van het slagveld beschouwd die – vaak op het laatste moment – opduikt om Europa, ofwel het Schoon Verbond,³⁹ de overwinning te schenken. Dat beeld ontstond al direct na de veldslag, bijvoorbeeld in *De Belgen* [1815] van de Antwerpenaar Jan Antoon Pauwels, die de lezer erop wees dat 'wy deēze zonderlinge Gunst [lees: de overwinning; JW] aen geene menschen, maer aen den bermhertigen God [moeten] toeschryven'. Voorts dichtte hij: 'God bleēf uw' Hulp en Steun, tot redding van de kwael, / En gaf u (let 'er op) den vollen Zēgeprael!'⁴⁰ Het zal niet verbazen dat ook Isaāc da Costa in zijn werk over Waterloo voor deze invalhoek koos, bijvoorbeeld in het gedicht *Napoleon* (1822)⁴¹

Gods Almacht spoedt ter wraak. De schittrende Viktorie
 Verlaat hem. Juich! Euroop! onthef u aan den schrik!
 Aan uw tyran ontviel zijn kroon, zijn macht, zijn glorie –
 maar, wraakgeschreeuw der aard! Zwiġ by zijn laatsten snik!

37 K. Boon, 1815. *Herinnering aan Waterloo. Dramatische schets in drie tafereelen voor rederijkers* (Nieuwe Niedorp 1865) 8-9.

38 Het imago van Europa als Christelijke republiek wordt besproken in Wolfgang Schmale, *Geschichte und Zukunft der Europäische Identität* (Stuttgart 2008) 63, 71.

39 Het kwam door Wellington dat de veldslag op 18 juni 1815 de benaming 'Waterloo' kreeg. De overige geallieerden prefereerden de aanduiding 'La Belle-Alliance', ofwel 'Het Schoon Verbond', refererend naar de samenwerking van de geallieerde legers, maar Wellington weigerde zijn overwinning te delen en wist de naamgeving van de veldslag naar zich toe te trekken (Shaw, *Waterloo and the romantic imagination*, 95). Overigens bleef de term 'Het Schoon Verbond' in de Lage Landen nog lang in gebruik.

40 Pauwels [1815], 7-8.

41 Isaāc da Costa, 'Napoleon', in: *Poëzy van Isaac da Costa II* (Leiden 1822) 172.

Afb. 1 Ontmoeting tussen Wellington en Blücher na de slag bij Waterloo, 1815. Prentmaker Willem Hendrik Hoogkamer. Collectie Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer RP-P-OB-87.190.

In de *Gedenkdag der zege van Waterloo* (1817) van Katharina Wilhelmina en Willem Bilderdijk wordt eveneens de goddelijke inbreng ('Gods wonderhand') bij de veldslag benadrukt.⁴² Niet zelden doet God zich gelden door middel van een bliksemstraal die Napoleon treft, zoals in het populaire gedicht van Willem Messerschert, *De veldslag van Waterloo*, dat in 1819 verscheen en in 1865 ter gelegenheid van Waterloos verjaardag werd herdrukt. In de eerste strofe van dat gedicht klampt Europa zich vast aan haar altaren op het moment dat Napoleon ontsnapt van het eiland Elba. En dan laat Napoleons leger zich van zijn brutaalste kant zien:

⁴² Katharina Wilhelmina Bilderdijk, *Gedenkdag der zege van Waterloo* (Leiden 1817) 7. In 1817 werd het gedicht uitgegeven op naam van Katharina Wilhelmina Bilderdijk. Het werd gedurende de hele negentiende eeuw herdrukt en vanaf de jaren 1830 verscheen ook de naam van Willem Bilderdijk op het titelblad. Vrouwe Bilderdijk was succesvol met haar teksten over Waterloo: in 1816 won zijn een wedstrijd te Gent met het ietwat wrange thema 'De weldaden van de slag bij Waterloo'. Haar winnende Waterloolied werd uitgegeven, verschillende keren herdrukt in het Zuiden (tot ten minste 1852) en ook vertaald in het Frans onder de titel 'Le triomphe des Belges, ou, La journée de Waterloo' (Antwerpen 1816).

Die schaar ontbloot het bloedig staal
 Om hem ten troon te heffen.
 o God! waar toeft Uw bliksemstraal,
 Die 't schuldig hoofd zal treffen?
 Hij steekt Europa reeds naar 't hart,
 En de aarde is nog niet opgespard,
 Om 't ondier in te zwelgen!
 Betoon, o God! betoon Uw macht!
 Of zal een menselijke kracht
 De kracht der hel verdelgen?⁴³

Het zal bij Messchert uiteindelijk ook de goddelijke kracht zijn die in Waterloo de doorslag geeft, als ware God een rechtvaardige rechter die een oordeel velst.⁴⁴ Vooral in het jaar 1865 zagen in Nederland oneindig veel Waterloopreken en -hymnen het licht. Overigens hadden deze een overwegend een nationale insteek en redeneerden de auteurs in hun teksten volgens het drievoudig snoer God, Nederland en Oranje, gebaseerd op het idee van Nederland als gereformeerde natie, die zou zijn ontstaan in de opstand tegen Rome en Spanje, en die werd geleid door het huis van Oranje.⁴⁵ Naast God speelde de kroonprins in deze teksten meestal een hoofdrol.

Gods optreden op het slagveld wordt zeker niet alleen in de Nederlandse Waterlooliteratuur verbeeld, maar ook in die van de omringende landen. In Engeland bijvoorbeeld, onder meer in de Waterloosonnetten van de Engelse dichter William Wordsworth uit 1816.⁴⁶ In Frankrijk was het Victor Hugo geweest die in *Les Misérables* (1862) met hulp van religie de nationale wond van de nederlaag bij Waterloo had weten te dichten: 'Had Napoleon de slag kunnen winnen?' vroeg hij zichzelf af. 'Nee,' was zijn antwoord geweest. 'Vanwege Wellington of Blücher? Nee. Omdat God het niet toestond.'⁴⁷ Kortom: in de Waterlooliteratuur stond God aan Europese kant en moest Napoleon buigen voor zijn krachtige geest.

43 Willem Messchert, *De veldslag van Waterloo* (Vlaardingen 1865) 1, 4.

44 'De Godheid spreekt het vonnis uit'; 'Ja, God alleen behoort de dank' (Messchert, *De veldslag van Waterloo*, 11, 16).

45 Dat zien we ook bij Messchert: 'En, bij zoo ruim dankenstof, / o God! nog ééne bede! / Snoer, met een onverbreekbren band, / Oranje zaam en Nederland, / En schenk aan 't aardrijk vrede!' (Messchert, *De veldslag van Waterloo*, 16). Over het drievoudig snoer bijvoorbeeld: A. Kagchelland en M. Kagchelland, *Van dompers en verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)* (Delft 2009) 11.

46 Zie Wordsworth's *Sonnets dedicated to liberty*, met daarin onder meer de strofe: 'Emperors and kings, how oft have temples rung / With impious thanksgiving, the Almighty's scorn! / How oft above their altars have been hung / Trophies that led the good and wise to mourn / Triumphant wrong, battle of battle born, / And sorrow that to fruitless sorrow clung! / Now, from Heaven-sanctioned victory, / peace is sprung' (William Wordsworth, 'Sonnets occasioned by the Battle of Waterloo', in: *The poetical works of Wordsworth* (Londen 1827) 183). Met dank aan Jeffrey Cox voor de suggestie.

47 Deze vertaling komt uit Jurriën de Jong, Ben Schoenmaker en Jeroen van Zanten, *Waterloo. 200 jaar strijd* (Amsterdam 2015) 243, die op hun beurt citeren uit Alan Forrest, *Great Battles. Waterloo* (Oxford 2015) 144-146.

Europa versus Napoleon

Cruciaal in de constructie van een Europees zelfbeeld is het contrast tussen het *auto-image* en het *hetero-image*: men definieert zichzelf door te benadrukken wat men in ieder geval niet is.⁴⁸ Waterlooliteratuur lijkt in dat opzicht een problematische bron voor de literaire representatie van Europa, omdat Napoleon met zijn leger natuurlijk deel uitmaakte van datzelfde Europese continent. Die geografische overlapping compliceert de uitsluiting, die het zelfbeeld moet versterken. Toch schijnen de schrijvers daar niet erg mee te worstelen, want op verschillende manieren wordt in de Waterlooliteratuur tussen Europa en Napoleon een duidelijk onderscheid gemaakt. In het jubileumjaar 1865 zongen 800 Amsterdamse kinderen tijdens de grootscheepse vieringen verschillende Waterlooliedjes, gebaseerd op teksten van gevierde schrijvers als Hendrik Tollens en Jan Pieter Heije, waarin deze tegenstelling aan de orde komt. Napoleon wordt in deze teksten geassocieerd met geweld, slavernij en zwakheid; Europa staat voor vrijheid, vrede, gerechtigheid, broederschap en solidariteit.⁴⁹ In het Waterloedicht van Willem Messchert gebeurt hetzelfde: Napoleon wordt in verband gebracht met oorlog, moord, vernietiging, diefstal en de Fransen worden als monsters voorgesteld. Europa staat wederom voor vrede, vruchtbaarheid en dapperheid.

Die vruchtbaarheid heeft een dubbele betekenis: deze verwijst naar het slagveld, in 1815 een plaats van dood en vernietiging, waar op termijn toch weer leven mogelijk is en voedsel geogst kan worden. De tegenstelling tussen vernietiging en vruchtbaarheid verwijst in metaforische zin ook naar de toekomstige voorspoed van Europa. Messchert beschrijft Napoleons optreden in Waterloo als een ‘sulfervlam’ uit de Etna, een ‘landplag’, een ‘springvloed’ en als een

[...] Afrikaanse Zuidenwind
 uit brandende woestijnen
 een pestgloed, die geen weêrstand vindt,
 verstikkend bij 't verschijnen

[...]
 Versnelt zijn drift, Euroop ter straf.⁵⁰

Het zaad dat de landmannen eerder hadden uitgestrooid, wordt door dit alles ‘verstikt’ en kan niet ontkiemen. Nadat Napoleons plagen Europa in de as hebben gelegd, ligt na Waterloo de toekomst weer open. Want na de strijd breekt een ‘blijden lentedag’ aan met zonneschijn, waardoor alles weer tot bloei kan komen.⁵¹

48 Beller en Leerssen, *Imagology*, xiv.

49 *Programma en feestliederen op den gedenkdag van Waterloo, [in het] Paleis voor Volksvlijt* (Amsterdam 1865), ongepagineerd.

50 Messchert, *De veldslag van Waterloo*, 1-2, 6, 14.

51 *Ibidem*, 15.

Opvallend is dat de Noord-Zuidtegenstellingen, ons wel bekend uit de recente Eurocrises, ook in dit corpus zichtbaar zijn, vooral in de Waterlooliteratuur vanaf 1865. Naast de eerder genoemde negatieve eigenschappen die er in de Waterlooliteratuur aan de figuur van Napoleon blijven kleven, typeren de auteurs hem ook als een ongewenste, onbeschaafde en tirannieke zuiderling. De Corsicaan Napoleon wordt bijvoorbeeld vergeleken met de verwoestende Siciliaanse vulkaan Etna en de bloeddorstige keizer Caesar.⁵² De geallieerde overwinning daarentegen is een noordelijk onderonsje, gelieerd aan ‘t echt Germaansche bloed’, dat de geest van vrijheid in zich draagt, en aan ‘Germanjes bond’.⁵³ In 1890 zongen naar zeggen ‘duizenden Vlaamse stemmen’ tijdens de Waterlooviering de tekst van Emmanuel Hiel:⁵⁴

o, Helden rijst, en hoort den zegedank,
 Hij ruischt en bruist als 't lied Germaanscher stroomen
 Ja, Schelde, Maas en Rijn in heldren klank,
 Hee! juichen meê: vervuld zijn uwe droomen.⁵⁵

De verwijzingen naar Germaanse verwantschap lijken in verband te staan met het pangermanisme, dat vanaf de jaren 1840 een zeker succes kende in kringen rond de Vlaamse Beweging, waarin ook de Waterloodichters Julius de Geyter en Emmanuel Hiel actief waren. Aanhangers stonden een culturele samenwerking met de oosterburen voor – het pangermanisme had in deze periode geen politieke implicaties. In de Waterlooliteratuur wordt het Romaanse zuiden gepresenteerd als bedreiging van vrede, stabiliteit en vruchtbaarheid, maar uiteindelijk brengt het Germaanse noorden het Europese huis op orde.

Enkele auteurs contrasteren Napoleon en Europa door hem met andere continenten in verband te brengen en hem zo te beschrijven als iemand van buiten. Messchert vergeleek Napoleon met een ‘tijger, in het Lybisch woud’, met een ‘Afrikaanse Zuidenwind’ en hij relateerde hem aan brandende woestijnen – een on-Europees beeld.⁵⁶ Andere schrijvers berichten over Napoleons plannen om na de beslissende veldslag naar Amerika te vluchten, waarna hij uiteindelijk naar het Afrikaanse eiland St. Helena wordt verbannen – beschrijvingen die bijdragen aan het idee dat Napoleon geen deel kan uitmaken van Europa’s glorierijke erfenis.⁵⁷

⁵² Ibidem, 6; Taco, *Mirt en lauweren*, 34.

⁵³ Taco, *Mirt en lauweren*, 37; De Geyter, *Zuid-Nederland eene halve eeuw na Waterloo*, 11.

⁵⁴ Emmanuel Hiel, ‘Vredetocht naar Waterloo. 22 juni 1890’, in: *Waterloo herdacht* (Brussel 1891) 12.

⁵⁵ Idem.

⁵⁶ Messchert, *De veldslag van Waterloo*, 1, 12.

⁵⁷ J.P. Schaberg, *De getelde dagen. Een geschenk voor de Nederlandsche kinderen, op het gouden gedenkfeest van de overwinning bij Waterloo* (Den Haag 1865) 61; Van Albada, *De oude dragonder*, 19.

De verbeelding van Europa

Naast het gemeenschapsgevoel, de heldenverering en de onderscheiden van het eigene versus het andere of vreemde, kunnen we ook enkele metafoorgroepen aanwijzen die de Waterlooauteurs gebruiken om Europa te verbeelden. De eerste groep heeft betrekking op dieren: Europa wordt in de Waterlooliteratuur regelmatig neergezet als een leeuw, Napoleon daarentegen is meestal een adelaar, af en toe een tijger.⁵⁸ Dit type beelden is geworteld in de traditionele nationale en regionale representatie: de leeuw is in West-Europa natuurlijk een zeer populair wapendier met grote symbolische waarde.⁵⁹ De vergelijking suggereert dat de inwoners van de desbetreffende regio net als de leeuw van nature begiftigd zijn met eigenschappen als nobelheid, kracht, macht en ook vrijheid, want hij geldt als koning van de jungle.⁶⁰ Net als de leeuw is ook de adelaar een veelgebruikt wapendier, dat symbool staat voor statigheid, uithoudingsvermogen en doeltreffendheid.⁶¹ Het is interessant dat de Franse haan tot nu toe niet in het corpus is opgedoken, net zo min als de Europese stier. Het verhaal van de oppergod Zeus die zichzelf in een witte stier veranderde en de godin Europa op zijn rug van Noord-Afrika naar Kreta droeg, waarna zij Europa stichtte, was in de Oudheid en vanaf de renaissance een geliefde inspiratiebron voor kunstenaars. Zij gebruikten de stier als dramatisch en ook erotisch object; in de late negentiende eeuw is de stier veelvuldig afgebeeld in politieke spotprenten die Europa als onderwerp hadden.⁶² De literaire representatie van Europa de Waterlooliteratuur vertrekt hier dus vanuit het nationale discours (leeuw), en het overkoepelende, Europese beeld van de stier blijft buiten beeld.

Dan zijn er de beelden uit de natuur. In de poëzie over Waterloo worden natuurverschijnselen dikwijls aangehaald om contrasten uit te drukken en gemeenschappelijkheid te onderstrepen.⁶³ Zoals we zagen gaat het in de gedichten vaak over het weer: de zon die doorbreekt als de orkaan is gaan liggen, hiermee verwijzend naar de vernietigende kracht van Napoleon en de vruchtbare

58 Europa wordt beschreven als leeuw en Napoleon als adelaar in onder meer Prudens van Duyse, *Waterloo kantate* (Brussel 1826) 16, 18. Een zekere B. van Bruggen schrijft over de arendsblikken van Napoleon in *De Slag bij Waterloo aan kinderen verhaald* (Franeker 1865) 8.

59 Zie ook Schmale, *Geschichte und Zukunft der Europäischen Identität*, 71. We kennen dit wapendier natuurlijk als de Nederlandse leeuw en de Leo Belgicus, maar het is tevens het symbool van onder andere Finland, Limburg, Georgië en het Verenigd Koninkrijk.

60 Steve Reicher en Nick Hopkins, *Self and nation. Categorization, contestation and mobilization* (Londen 2001), 93-94.

61 De adelaar is onder meer het wapendier in de Verenigde Staten, Groningen en Duitsland.

62 De mythe van de Europese stier wordt onder meer beschreven in de *Metamorphosen* van Ovidius, en culturele verbeeldingen van de stier zijn nader onderzocht in onder meer Chiara Bottici en Benoît Challand, *Imagining Europe. Myth, memory and identity* (Cambridge 2013) hoofdstuk 4, en in de inaugurele rede van Michael Wintle, *Europa and the bull. Europe and European Studies* (Amsterdam 2004) 10-11. De Europese stier speelt overigens wel een hoofdrol in het eerste deel van de recente publicatie van Ilja Leonard Pfeiffer, *Gelukszoekers* (Amsterdam 2015) 7-17, die hij aanvangt met een brief aan de godin Europa.

63 Zie voor de relatie tussen natuur en natievorming bijvoorbeeld Lawrence Buell, *The environmental imagination. Thoreau, nature writing, and the formation of American culture* (Cambridge/Londen 1995)

Afb. 2 Europa en de stier, naar een prent van Abraham Bloteling, 1655-1690. Collectie Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer RP-P-1907-4547.

toekomst van Europa. Meermaals refereren de schrijvers aan de dijken, die de legers van Napoleon hebben tegengehouden en die daardoor de vrijheid van Europa konden waarborgen.⁶⁴ De dijken zijn natuurlijk te beschouwen als een typische Nederlandse uitvinding ten behoeve van zelfbescherming, maar ze refereren ook aan de Europese claim van civilisatie – iets waaraan het Napoleon volgens de auteurs zou ontbreken.

Naast die klimatologische tendens, was het vanaf de zestiende eeuw in Europa gebruikelijk om gebieden af te bakenen en te beschrijven vanuit een cartografisch perspectief: gebergtes en rivieren werden – samen met de taal – beschouwd als natuurlijke begrenzingen van het eigen territorium; vaak ging het daarbij om naties in de nog embryonale staat.⁶⁵ Het noemen van rivieren in poëzie behoorde dan ook tot het nationaal discours waarmee men het eigen land of de eigen plaats bezong.⁶⁶ In de Waterlooliteratuur vinden we dat car-

64 Ook hier zijn de voorbeelden legio: W.J. Knoop spreekt in zijn *Quatre-Bras en Waterloo. Krijgskundige beschouwingen* ('s-Hertogenbosch 1855) over 'die bataillons van Wellington, die daar pal staan als vaste en sterke dijken der vrijheid' en die streden voor 'de onafhankelijkheid van Europa' (p. 1); Messchert noemt eveneens de dammen, dijken en de invloed van zee en wind in zijn gedicht *De veldslag van Waterloo*, 6, 14; Van Duyse doet dat in zijn *Waterloo kantate*, 17.

65 Joep Leerssen, *National thought in Europe. A cultural history* (Amsterdam 2008) 52-56.

66 Bekend in dit verband is het gedicht 'Mijn afscheid aan het Y en den Amstel' van Johannes Kinker,

tografische aspect ook terug, bijvoorbeeld in het Waterloolied van Katharina Wilhelmina Bilderdijk uit 1816:

Van 's Donaus boord, van Newaas⁶⁷ stroom,
 Van Theems en Elbe- en Okerzoom,
 Vereenden zich de braven:
 Als stroomen, ruischend tot één kolk,
 Werd heel Europa tot één volk,
 Om recht en eer te staven!⁶⁸

De Noord-Europese rivieren, die het gebied van het uiterste oosten (Rusland) tot westen (Engeland) omvatten, vloeien hier samen, waarmee de eenheid van het Europese volk verbeeld wordt en er bovendien een verbintenis ontstaat tussen het volk en het Europese territorium. Ook de beschreven Noord-Zuidkwesie komt hier impliciet naar voren, omdat Bilderdijk in haar gedicht zuidelijke rivieren als de Seine, de Po, de Tiber en de Ebro overslaat en zo het zuiden buitensluit.

Een ander type metafoer dat ik hier wil bespreken gaat over de verbeelding van Europa als lichaam. In de zestiende eeuw werd de kaart van Europa voor het eerst in de vorm van een vrouw afgebeeld. Deze *Europa in forma virginis*, later *Europa regina* genoemd, stamt uit 1537 en werd gemaakt door Johannes Putsch.⁶⁹ De verbeelding van naties als lichaam in de taal bestaat al veel langer. De zogenoemde *body politics*, een genre waarin de lichaamsmetafoer in sociale en politieke context wordt gebruikt, stamt uit de Oudheid maar is, zo betoogt Andreas Musolff in zijn artikel over *body politics* in Europa, nog steeds prominent aanwezig in de debatten over de natie en de huidige Europese Unie.⁷⁰ Beroemd in deze context is de uitspraak van de zestiende-eeuwse Engelse filosoof Thomas Hobbes, die de staat beschreef als ‘an artificiall man; though of greater stature and strength than the naturall, for whose protection and defence it was intended’.⁷¹ Van alle delen van het lichaam wordt het hart tegenwoordig het vaakst in Europees verband gebruikt, vanwege de kwetsbaarheid van het orgaan en de moeilijkheid om problemen met het hart te genezen. Ook de plaats van het hart in het lichaam speelt bij deze vergelijking een rol, wanneer het bijvoorbeeld gaat over het geografische middelpunt van Europa, dat door verschillende landen geclaimd wordt.⁷² In de Waterlooliteratuur komt de li-

dat hij in 1818 schreef toen hij de leerstoel Nederlands te Luik aanvaardde, en vanuit Amsterdam naar de Zuidelijke Nederlanden vertrok.

67 Hiermee wordt de Russische rivier de Neva bedoeld.

68 Katharina Wilhelmina Bilderdijk, ‘De veldslag van Waterloo’, in: *Verzameling der zangstukken bekreond door de koninklyke maetschappij van fraeie konsten en letterkunde te Gent* (Gent 1816) 2-3.

69 Schmale, *Geschichte und Zukunft der Europäische Identität*, 63.

70 Andreas Musolff, ‘The heart of the European body politic. British and German perspectives on Europe’s central organ’, *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 5/6 (2004) 437-452, aldaar 437.

71 Geciteerd in: Idem.

72 Volgens Wikipedia zijn er op dit moment vier landen die claimen het hart ofwel middelpunt van Europa te zijn: Bernotai (Litouwen) heeft voor die kwalificatie de beste papieren, gevolgd door Rachiv

chaamsmetafoor ook regelmatig voor, bijvoorbeeld in de *Waterloo kantate* van Prudens van Duyse uit 1826, die hij begint met een motto uit een gedicht van Hendrik Tollens. Deze laatste had dat gedicht al in 1813 geschreven nadat Napoleons leger de slag bij Leipzig had verloren, maar Van Duyse voegt het werk toe aan de Waterlooliteratuur door dit fragment in zijn cantate op te nemen:

Schouwt rond: Europa roert de lenden,
 Gekneusd van 't hollend oorlogsros,
 En woelt, van onder 't wigd der benden,
 Zich vreeslijk uit haar keten los.
 De looden voet, die haar vertrapte,
 Die troon en rijk te morzel stapte,
 Vindt steun, noch schoor, noch rustpunt meer;
 En 't reuzenbeeld, haar opgeslagen,
 Te lang met schaamte en schand gedragen
 Schokt, waggelt, stort en gruizelt neêr.⁷³

Europa wordt hier voorgesteld als een gehavend en geketend lijf, dat zich met moeite weet te bevrijden en zich opricht nadat Napoleon is verslagen. Van Duyse trekt in zijn *Waterloo kantate* die lichaamsmetafoor door wanneer hij het begin van de veldslag beschrijft. Europa is op 18 juni 1815 ‘uit [een] te korte slaap gewekt’, refererend aan de uitputtende gevechten vóór de beslissende slag, en bedekt ‘haar gramme borst / Met ondoordringbre harnasplaten’.⁷⁴ Andere dichters, onder wie Messchert, verwijzen in het teksten naar het hart van Europa, dat Napoleon met zijn ‘ijzren arm’ en ‘stalen vuist’ bedreigt.⁷⁵ Het hart refereert aan verschillende eigenschappen die de auteurs kennelijk ook aan Europa toedichten: beide worden geassocieerd met leven, kracht en verbondenheid. Het functioneren van het hart is bovendien een voorwaarde voor leven, in tegenstelling tot de hand of de vuist van Napoleon, die de mens – en in overdrachtelijke zin het Europese continent – eventueel missen kan.

Tot slot is er nog de traditie – voortbouwend op het essentialistische, primordiale idee van de natiestaat als culturele realiteit – om verbanden binnen en tussen naties uit te drukken in termen van familie en bloedverwantschap: de vorst als vader, de vorstin als moeder, burgers als zonen, en anderstalige landgenoten als bastaardzonen of stiefbroeders, bijvoorbeeld. Die familieme-

(Oekraïne), Kremnické Bane (Slowakije) en Suchowola (Polen). Het middelpunt van de Europese Unie ligt in Duitsland (https://nl.wikipedia.org/wiki/Geografisch_middelpunt_van_Europa, geraadpleegd op 28 januari 2016).

73 Van Duyse, *Waterloo kantate*, 14, het gedicht werd eerder opgenomen in Hendrik Tollens, ‘Aan de vaderlandse dichters’, in: *Gedichten* III (Rotterdam 1817) 134.

74 Van Duyse, *Waterloo kantate*, 16.

75 Messchert, *De veldslag van Waterloo*, 4; *Programma en feestliederen*, onpagineerd. Het lichaam wordt in de Waterlooliteratuur hier en daar ook met het vaderland verbonden, bijvoorbeeld in Schaberg, *De getelde dagen*, 26: ‘Gelijk een pas herstelde kranke zich in den zonneschijn verkwikt en dagelijks zijne krachten voelt wederkeeren, en zich verheugt, eerlang onder het genot van vroegere sterkte al zijne dagelijksche bezigheden te zullen hervatten; even zoo was ons vaderland verheugd, nu het uit zijne kwijning bekomen, als verjongd weder onder de volkeren van Europa optrad’.

taforen zijn vanwege die natuurlijke, biologische relatie bij uitstek geschikt om het eigen domein (natie, regio) af te bakenen en al het andere buiten te sluiten.⁷⁶ Toch blijven de familiemetaforen in de Waterlooliteratuur gereserveerd voor het uitbeelden van nationale verwantschap. Met betrekking tot Europa komen deze metaforen bij mijn weten niet voor: de geallieerde strijders worden niet beschreven in termen als ‘broeders’, ‘neven’ of andere familie.⁷⁷ Dit is te verklaren door het feit dat Europa een vaderfiguur miste, een leider die boven alle naties verheven was. Ook kan het wijzen op het ontbreken van een gevoel van Europese gemeenschapszin bij de auteurs. Of misschien bleven de familiemetaforen gereserveerd voor het nationale discours, waardoor ze niet tevens voor Europese representaties konden worden gebruikt.

Besluit

De literaire representaties van Europa in de Waterlooliteratuur die in dit artikel aan de orde komen, zijn rijk en divers en geven aan waar Europa in de ogen van de auteurs voor stond of welk beeld zij van Europa hadden. Dat betekent niet dat er in de Waterlooliteratuur geen plek was voor de verbeelding van het regionale en nationale. In tegendeel, de teksten zijn ook heel goed vanuit deze perspectieven te bestuderen.

De Europese lezing van de Waterlooliteratuur levert een paar inzichten op die als uitgangspunt kunnen dienen voor verder onderzoek naar de literaire representatie van Europa in de Nederlandse literatuur. Het is duidelijk dat die representatie stapsgewijs tot stand kwam – men vertrok daarbij vanuit het vaderland en kwam uit bij Europa. Waterlooauteurs putten voor de verbeelding van Europa uit mechanismes (uitsluiting van ‘de ander’, heldenverering) en metafoortypen (dieren, cartografie, het lichaam) die doorgaans behoren of behoorden tot het discours van nationale representatie. Dat kan duiden op een afwezigheid van Europees gevoel of bewustzijn, al wijzen de hoeveelheid en de diversiteit van de Europese connotaties niet in die richting. Waarschijnlijker is, dat een specifiek Europees vertoog zich (nog) niet als zodanig had uitgekristalliseerd en dat de auteurs daarom teruggrepen op de mechanismes en beeldentaal die ze gewend waren te gebruiken. Hoe een exclusieve Europese

⁷⁶ Anthony D. Smith, *Ethno-symbolism and nationalism. A cultural approach* (New York 2009) 8-9; Reicher en Hopkins, *Self and nation*, 92-96; Andreas Musolff, ‘Metaphor scenarios in public discourse’, *Metaphor and Symbol* 1 (2006) 23-38.

⁷⁷ Vrouwe Bilderdijk schreef in haar Waterloogedicht dat Noord- en Zuid-Nederland op het slagveld waren ‘verbroederd in den nood’; Pieter Rutger Feith (de zoon van Rhijnvis) sprak over de kracht die de strijders op het slagveld uit hun familiale verwantschap hadden geput: ‘Mijn broeders zullen vast niet wijken / Groot is hun moed en sterk hun vuist’ (*Verzameling der zangstukken bekroond door de koninklijke maetschappij van fraeie konsten en letterkunde te Gent* (Gent 1816) 8, 19); Vincent Loosjes verbeeldt de vorstin als moeder van de natie in *De veldslag bij Waterloo en dichtproeven* (Haarlem 1817) 29-30. Europa wordt trouwens wel in familietermen beschreven in het recente boekje over Europa van eurocommissaris Frans Timmermans, getuige ook de titel: *Broederschap. Pleidooi voor verbondenheid* (Amsterdam 2015).

beeldtaal eruit ziet, als hij al bestaat, wanneer die dan zou zijn ontstaan en hoe die zich door de tijd heeft ontwikkeld, dat zijn vragen die een meer uitgebreide studie verlangen. Eén metafoorgroep uit de Waterlooliteratuur heeft de oversteek naar Europa niet gemaakt en dat is de familiemetafoor, die in deze teksten voor de representatie van nationale beelden gereserveerd bleef.

Europa lijkt in de Waterlooliteratuur een Germaanse aangelegenheid te zijn, waarbij de zuidelijke landen, temperamenten, karakteristieken, rivieren en bergen worden genegeerd. Europa heeft in de Waterlooliteratuur een hoofd en een hart, maar geen handen en voeten. Ze heeft geen vader en ook geen zonen. Het is dan ook geen wonder dat sommigen zich heden ten dage zorgen maken over een gemeenschappelijke Europese toekomst.

Janneke Weijermars is universitair docent Moderne Nederlandse Letterkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen. Ze promoveerde te Antwerpen op het proefschrift Stiefbroeders. Zuid-Nederlandse letteren en natievorming onder Willem I, 1814-1834 (Hilversum 2012), dat in 2015 in Engelse vertaling verscheen bij uitgeverij Brill (Boston/Leiden). In haar huidige onderzoek richt ze zich op de representatie van Europa in de Nederlandse literatuur vanaf 1815.

Correspondentieadres: Afdeling Nederlandse Taal en Cultuur, Rijksuniversiteit Groningen, Oude Kijk in 't Jatstraat 26, 9712 EK Groningen. E-mail: j.e.weijermars@rug.nl.